

Összefoglalás

Idilltől az iróniáig. A holokauszt magyar irodalma 1944-1948

A mikor 2002-ben Kertész Imre első regényéért, a *Sorstalanságért* megkapta az irodalmi Nobel-díjat, Magyarországon több okból is forrongani kezdtek az indulatok. Először is: a legtöbben nem tudták, ki a díjazott, így az első sajtóvélemények német kritikusaiktól és ismerőitől hangzottak el, akik 1990 óta nagyra értékelték – könyve ugyanis ekkor jelent meg először német fordításban. Másodsorban, a hazai kritikusok megdöbbenése egy nagyobb horderejű problémára is rávilágított: arra, hogy nemcsak maga az író, hanem könyvének témája is ismeretlen Magyarországon. A Nobel után a tévében, a rádióban és a sajtóban folyó irodalmi viták megerősítették azt a magyarországi zsidóság körében igen jól ismert elméletet, miszerint a Holokauszt az azóta eltelt évtizedek ellenére is kényes, kerülendő, marginalizált témának számított, ráadásul az, hogy a „nem eléggé magyar” írónak tekintett Kertész kapta a díjat, szította az antiszemita hangulatot a magyar társadalomban. Harmadrészt a „zsidó” irodalom „rossz jelenléte” jelentős mértékben a kutatók komoly mulasztásaiból fakadt, melyekre elsősorban a háborús irodalommal és a zsidók kiirtásával foglalkozó irodalomtudományban került sor. 2002-ig Magyarországon egyetlen olyan könyvet sem publikáltak, amely tudományos szempontból közelítette volna meg a zsidóság II. világháborús tapasztalatát. Kertész sikere nyomán természetesen sorra jelentek meg a szerző munkásságát ismertető könyvek, gondoljunk csak Vári György, Molnár Sára, Szirák Péter vagy Földényi László munkáira; de még ezek a kiadványok sem töltötték be azt az űrt, amelyet a magyarországi Holokauszt-irodalom feldolgozásának hiánya jelentett.

A Holokauszt elhallgatása rendkívül hatékony politikai lépések eredménye volt: először a sztálini, majd a kommunista hatalom döntése nyomán került rá sor. A zsidó származású, vagyis az urbánusnak ill. rendszerellenesnek kikiáltott szerzőket közvetlenül a háború után ítélték hallgatásra, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem adhattak ki könyveket, és nem vállalhattak munkát a tágran értelmezett kulturális térben. Ha egyikük-másikuk nagyon ragaszkodott ahhoz, hogy az irodalomból éljen, gyerekönyvfordító vagy szerkesztő válhatott belőle valamelyik könyvkiadónál.

A Kádár-kori kulturális olvadás és a rendszerváltáshoz fűzött nagy remények ellenére a „zsidótémát” az irodalomtudomány továbbra is hanyagolta. Magyarországon a mai napig nincs külön zsidó történeti vagy irodalomtörténeti tanszék, egyetemi

szak(irány), előadássorozat vagy szeminárium. A kulturális-társadalmi térben a tanúságtételek, emlékek megosztása *A holokauszt és a család*om nevű, 2014 elején alakult zárt facebook csoporton belül zajlott a legintenzívebben.

A Holokauszt-tapasztalat magyar irodalmáról tehát ezidáig nem készült átfogó munka, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is létezett ilyen irodalom. Ezért döntöttem úgy, hogy összegyűjtöm és ismertetem a szóban forgó műveket. Könyvem a Holokausztra adott irodalmi válasz első tudományos, monografikus feldolgozása. Anyagát úttörő módon irodalomelméleti szempontok szerint rendeztem el. A szerzőket művészi stratégiájuk alapján választottam ki és elemeztem, és ez határozta meg az alkalmazott kutatási módszereket, ami ebben az esetben a tágabb értelemben vett irodalomtudományi eszközök használatát jelentette. Módszeremet már a két műfaji ill. stílusbeli szélsőséget jelző cím is felvezeti: a könyvben szereplő elemzések a benne meghatározott végletek között mozognak.

A szerzők kiválasztásánál a zsidó származású szerzők háborús tapasztalatának első, legfrissebb feldolgozása érdekelt, az az elképzelésem pedig, hogy a háborús élmények teljes skáláját kívántam bemutatni, személyük megválasztása mellett a könyv felépítését is elsődlegesen meghatározta. Az időbeli korlátokat (1944-1948) két ok miatt választottam meg. A Harmadik Birodalom 1944. március 19-én foglalta el Magyarországot, az 1948-as évvel pedig Gintli Tibor zárja le a „hároméves irodalom” korszakát *Magyar irodalom* című monumentális munkájában. A kor irodalma intenzív átalakuláson esett keresztül, a háború után pedig tematikus frakciókra hullott szét (a „népies” ill. az irodalmi nyilvánosságból hamar kigyomlált „urbánus” írókera), majd teljességgel a sztálinista politika uralma alá került. 1948-ban jelent meg az utolsó általam ismertett könyv: Örkény István *Voronyezs* című drámája.

Munkám felépítését jelentős mértékben meghatározta az a szempont, hogy a zsidó írók tapasztalatainak egész skáláját bemutassam a deportálástól a bel- és külföldi kényszermunkán át a gettóéletig és a Budapest ostroma alatti bujkálásig. Mindegyik fejezetet más tapasztalatnak és szerzőnek szenteltem. Egyes esetekben az átéltek ismétlődnek, mivel a budapesti és a nagyvárad zsidósors forгатókönyve hasonló volt (a szövegben csak ez a két város jelenik meg). Ehhez hozzá kell tenni, hogy a legtöbb kényszermunkára hurcolt író előzetesen valamelyik gettó foglya volt.

Könyvem első fejezetét a magyarországi „zsidókérdés” kialakulásának és történetének szenteltem. Elsősorban a XIX. századra és a XX. század elejére összpontosítottam, egészen az 1944-es német megszállásig. Ebben az időszakban rendkívül intenzív eszmecsere folyt a sajtóban és külön könyvekben az etnikai kisebbségek (főleg a zsidók) jelenlétéről, ami alapvetően meghatározta a közvéleményt, és befolyásolta a zsidókról alkotott társadalmi és nyelvi képet, valamint a magyarországi zsidó irodalmat és filozófiai alapjait.

A második fejezetben Rudnóy Teréz *Szabaduló asszonyok. A szabadság első 24 órája* című lágerregényét elemzem. Az író a háború előtt népszerű regényeket írt halászkőről és cselédekről; választásom azért esett rá, mivel így végigkövethetem, hogyan működik a Holokauszt-narratíva a szociográfia keretei között. Ez a műfaj uralta a falu életét leíró és a „magyarság” lényegét megragadni kívánó könyveket. Rudnóy rendkívül bátor portrét rajzolt a fogoly nőkről, a testiségről szólva tabukat döntött. Ismertette a „nővériség” jelenségét és azt is, hogyan működött a táborban a női szolidaritás.

A harmadik fejezetet Radnóti Miklós *Razglednicák* ciklusának szenteltem, amelyet az *animal studies* eszköztárát felhasználva elemeztem. A költő az erőltetett menet során szívbemarkoló verseket írt, melyekben a foglyok helyzetét, körülményeit az állatokéhoz hasonlítja. Radnóti a vergiliusi eclogák stilizációját alkalmazva jelenítette meg a halálfélelmet, ítéletük megfellebbezhetetlenségét.

A negyedik fejezet témája Szép Ernő *Emberszag* című regénye, amely egy ironikus és egyúttal lírikus riport konvencióját felhasználva mutatja be a kényszermunka körülményeit. A halálos fenyegetettséget, a megaláztatásokat és a testi gyöngeséget a két világháború közötti időszak egyik legtehetségesebb írója mesteri tájleírások álcája mögé rejti, ezzel lázad a náciizmus ellen.

Az ötödik fejezetben Vas István *Márciustól márciusig* című költői ciklusát és *Ostromnaplóját* értelmezem. A szerző iróniával és szarkazmussal szól a háborúról. Az ország szigorú megítélése, a felkavaró vagy akár megbotránkoztató rothadás- és bomlás-metaphorák Vas István háborús munkásságának fő ismertetőjegyei.

A hatodik fejezet Mándy Stefánia *Egy halott álmaiból* című szürreális költeményét tárgyalja, amelyben a költő különleges bátorsággal és művészi erővel teremtette meg a Holokauszt világának apokaliptikus látomását. A szöveg nem mindennapi összetettsége, valamint a háború utáni grafikára és oratóriumszerű művekre tett utalásai a művészetek párbeszédének megrendítő példájává teszi ezt a rövid művet.

A következő fejezetet két egyedülálló háborús naplónak szenteltem. Heyman Éva tizenéves lányként, Dévényi Sándorné Anna pedig várandós nőként élte meg a vészorszakot. Eltérő módon ugyan, de mindketten meghatározták, milyen nőnek – gyereklánynak és anyának – lenni a Holokauszt árnyékában. Mindketten kompromiszumok nélkül, megrendítő túlélési akarással szálltak szembe a veszélyekkel.

Az utolsó fejezetben két olyan Örkény-művel foglalkozom, amelyek a Don-kanyarbeli kényszermunka hatására keletkeztek: az egyik a *Lágerek népe*, a másik a *Voronyezs*. A szerző mindenfajta pátosztól mentesen, az irónia és a groteszk eszközeivel dolgozta fel emlékeit, leleményes műfajkezelése révén pedig még élesebben és fájdalmasabban definiálta az ember helyzetét, amivel utat nyitott a háborúról és a Holokausztról író későbbi nemzedékek számára.

Ford. Petneki Noémi